

११६२

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय विनय

सं. क्र. १००५

मेची योजना

REFBK-0012328

REFBK-0012328

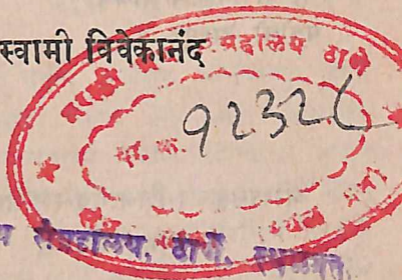
विवेकानंद

श्रीरामकृष्ण आश्रम, नागपूर

माझ्या मोहिमेची योजना

स्वामी विवेकानंद

पराठी ग्रंथ

अनुक्रम

क्रमांक

कि

नों कि

REFBK-0012328

REFBK-0012328

श्रीरामकृष्ण आश्रम, नागपूर

प्रकाशक :

स्वामी भास्करेश्वरानंद

अध्यक्ष, श्रीरामकृष्ण आश्रम,

घंतोली, नागपूर-१.

अनुवादक :

प्रा. श्री. वा. अत्रे

एम्.ए., एम्.एड्.

श्रीरामकृष्ण-शिवानंद-स्मृतिग्रंथमाला

पुष्प ४४ वें

(सर्व अधिकार श्रीरामकृष्ण आश्रम, नागपूर

द्वारा सुरक्षित)

मूल्य ५० न. पं.

मुद्रक :

श्री. डी. पी. देशमुख

बजरंग मुद्रणालय,

कर्नलबाग, नागपूर-२.

दोन शब्द

आमचें हें नवीन प्रकाशन वाचकांच्या हातीं देतांना आम्हांला आनंद होत आहे. अमेरिकेंत आंणि इतर पाश्चात्य देशांत वेदान्ताचा प्रचार केल्यानंतर स्वामी विवेकानंद १८९७ सालीं जेव्हा भारतांत परत आले तेव्हा त्यांनी विभिन्न ठिकाणीं अनेक व्याख्यानें दिलीं. त्या वेळीं त्यांनी मद्रास येथे 'My plan of campaign' या विषयावर एक सविस्तर व्याख्यान दिलें. प्रस्तुत पुस्तक हें त्या इंग्रजी व्याख्यानाचा अनुवाद आहे

आध्यात्मिक, सामाजिक व राष्ट्रीय उन्नतीसाठी कोणते रचनात्मक आदर्श आवश्यक आहेत व भारतीयांचें पुनरुत्थान होण्यासाठी कोणत्या कार्य-प्रणालीची गरज आहे याचें उद्बोधक विवेचन स्वामी विवेकानंदांनी प्रस्तुत व्याख्यानांत केलें आहे.

आपल्या धर्मचिं व आपल्या संस्कृतीचें जें चित्रण व जें विश्लेषण स्वामीजींनी या व्याख्यानांत केलें आहे तें अत्यंत स्फूर्तिदायक असून नवभारताला त्याच्यापासून खचित मार्गदर्शन लाभेल

प्रा. श्री. वा. अत्रे, एम्. ए., एम्. एड्. यांनी हा अनुवाद केला आहे त्यांच्या ह्या महत्त्वपूर्ण कार्याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहोंत.

दि. ३१-१२-१९६२

—प्रकाशक

अनुक्रम वि: ..

क्रमांक नों दि:

माझ्या मोहिमेची योजना

मद्रास येथील व्हिक्टोरिया हॉलमध्ये दिलेलें
व्याख्यान

परवा लोकांची गर्दी फार वाढल्यामुळे मला
माझे व्याख्यान पूर्ण करतां आलें नाहीं. म्हणून मी
आज, मद्रासमधील लोकांनी माझ्याविषयी सतत जी
सहृदयता दाखविली तिच्याबद्दल त्यांचे आभार
मानतो. मानपत्रांमध्ये मला जीं सुंदर सुंदर विशेषणें
लावण्यांत आलीं त्यांबद्दल मीं कोणत्या शब्दांत
कृतज्ञता व्यक्त करावी हें मला समजत नाहीं.
प्रभूच्या चरणीं माझी हीच प्रार्थना आहे की त्याने
माझे जीवन या सर्व विशेषणांच्या अनुरूप असें
करावें व माझे सर्व आयुष्य आपल्या भ्रमांच्या व
मातृभूमीच्या सेवेत व्यतीत व्हावें. हें कार्य करण्याची
प्रभूने मला पात्रता द्यावी.

सं. ५ शतका

१५५६

माझ्या अंगीं इतर दोष असले तरी माझ्या ठायीं थोडाफार धीटपणाहि आहे असें मला वाटतें. पाश्चिमात्यांना देण्यासाठी माझ्याजवळ भारताचा संदेश होता; तो मीं निर्भयपणें अमेरिकन व इंग्रज लोकांना दिला. आजच्या विषयास सुरवात करण्यापूर्वी मला आपणांस धीटपणें कांही गोष्टी सांगावयाच्या आहेत. माझ्या अंगीकृत कार्यांत अडथळा आणूं पाहणारी, माझ्या कार्याच्या प्रगतीला विरोध करणारी, व शक्य झाल्यास मला नामशेष करूं पाहणारी अशी विशिष्ट परिस्थिति माझ्या भोवतालीं कांही दिवसांपासून निर्माण झाली आहे. ईश्वरकृपेने असल्या प्रयत्नांना यश आलें नाही. अशा स्वरूपाचे प्रयत्न नेहमीच अयशस्वी होणार. पण गेल्या तीन वर्षांत माझ्याविषयी व माझ्या कार्याविषयी कांही गैरसमज निर्माण झाला आहे. जोंवर मी परदेशांत होतो तोंवर मी शांत राहिलों व एक शब्दहि उच्चारला नाही; पण आता मात्र माझ्या मातृभूमींत असतांना मला अशा कांही मुद्द्यांचें

स्पष्टीकरण करावयाचें आहे. या माझ्या शब्दांचा काय परिणाम होईल, या माझ्या शब्दांनी तुमच्या मनांत कोणत्या भावना निर्माण होतील याची मला चिंता नाही. लोक काय म्हणतील याकडे मी फारसे लक्ष देत नसतो. चार वर्षांपूर्वी दंडकमंडलू हातीं घेऊन हा संन्यासी तुमच्या या शहरांत आला होता; आजहि मी तसाच संन्यासी आहे. सारें जग माझ्यासाठी अजूनहि मोकळें आहे. प्रास्ताविक म्हणून अधिक कांही न बोलतां आता मी विषयाकडे वळतो.

प्रथमतः थिऑसॉफिकल सोसायटीसंबंधी मला दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. भारतामध्ये या सोसायटीने कांही चांगलें कार्य केलें आहे हें सर्वांना ठाऊकच आहे. म्हणून प्रत्येक हिंदु या संस्थेबद्दल, विशेषतः श्रीमती अॅनी बेझंट यांच्याबद्दल कृतज्ञ आहे. मला श्रीमती बेझंट यांच्याबद्दल फार थोडी माहिती असली तरी मला जेवढी माहिती आहे तेवढ्यावरून माझी अशी धारणा झाली आहे की,

त्या आपल्या मातृभूमीच्या प्रामाणिक हितचिंतक असून या देशाच्या प्रगतीसाठी त्या आपलें शक्ति-सर्वस्व वेचीत आहेत. त्याबद्दल प्रत्येक खरा भारतीय त्यांचा चिरकृतज्ञ आहे; त्यांच्यावर व त्यांच्याबरोबर कार्य करणाऱ्या व्यक्तींवर ईश्वर-कृपेचा वर्षाव होवो. पण त्यांच्याविषयी कृतज्ञ असणें वेगळें व थिऑसॉफिकल सोसायटीचे अनुयायी होणें वेगळें. एखाद्याविषयी आदर, श्रद्धा, प्रेम असणें वेगळें व बुद्धीच्या कसोटीवर घासून न पाहतां, कांहीच विचार न करतां किंवा विश्लेषण न करतां एखाद्याचें म्हणणें सर्वस्वी ग्रहण करणें अगदी वेगळें. इंग्लंडमधील व अमेरिकेंतील माझ्या अल्पशा कार्यास थिऑसॉफिस्ट लोकांनी साहाय्य केले अशी बातमी सगळीकडे पसरविण्यांत येत आहे. तुम्हांला हें स्पष्टपणें सांगितलें पाहिजे की ही बातमी सर्वस्वी असत्य आहे, पूर्णपणें चुकीची आहे. उदार मतें असावींत आणि मतभिन्नता असली तरी सहानुभूति असावी अशा प्रकारच्या पुष्कळ

लंब्याचवड्या गोष्टी आपण या जगांत ऐकतो. हें तर फारच चांगलें, पण वस्तुस्थिति मात्र अशी दिसते की एखादा माणूस जोंवर आपलें सर्व म्हणणें मानतो तोंवर आपल्या ठायीं त्याच्याविषयी सहानुभूति असते, पण त्याने मतभेद व्यक्त करण्याचें धैर्य दाखवितांच सर्व प्रेम व सहानुभूति नाहीशी होते.

तसेंच दुसरे कांही लोक असे आहेत की ज्यांना आपला मतलब साधावयाचा असतो; आणि त्यास बाधक असे देशांत कांही निर्माण झालें की त्यांच्या अंगाची आग होते, त्यांचा द्वेष उफाळतो व काय करावें हें त्यांना सुचत नाही. हिंदूंनी आपलीं घरे स्वच्छ करण्याचें ठरविलें तर ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना वाईट कां वाटावें? तसेंच, ब्राह्म समाजाला व त्याच्यासारख्या इतर सुधारक संस्थांना, हिंदु लोक प्राणपणाने आपल्या सुधारणा आपणच करित आहेत याबद्दल खेद कां वाटावा? त्यांनी विरोधास सिद्ध कां व्हावें? त्यांनी कट्टरपणें या चळवळीचें

शत्रुत्व कां करावें ? कां करावें ?—असें मी विचारतो. मला असें वाटतें की, त्यांचा द्वेष व मत्सर एवढा भयंकर आहे की “कां व कशा-करिता” असें विचारण्याची सोय नाही.

चार वर्षांपूर्वी ज्या वेळीं मी अनेक समुद्र-महासागर ओलांडून अमेरिकेला जाण्यासाठी निघालों होतो त्या वेळीं मी निर्धन, अज्ञात व मित्रहीन असा एक संन्यासी होतो; त्या परस्थ अमेरिका देशांत माझ्या ओळखी नव्हत्या किंवा माझ्याजवळ परिचयपत्रेहि नव्हतीं; म्हणून मी थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या एका पुढाऱ्यास भेटलों. सहजच मला वाटलें की एक भारतप्रेमी अमेरिकन म्हणून सदर गृहस्थ तेथील कोणाच्या तरी नांवाने ओळखपत्र देतील. त्यांनी मला विचारलें, “तुम्ही माझ्या संस्थेचे सदस्य व्हाल काय ?” मी उत्तर दिलें, “नाही; या सोसायटीचीं मते बव्हंशीं मान्य नसतांना मी तिचा अनुयायी कसा होऊं ?” “मग माफ करा, मी आपणांकरिता कांहीहि करूं शकणार

नाहीं"—असें उत्तर त्यांनी दिलें. हें काय माझा मार्ग मोकळा करणें झालें ? तुम्हांला ठाऊक आहे की मद्रासमधील कांही मित्रांच्या मदतीने मी अमेरिकेला पोहोचलों. त्यांच्यापैकी बहुतेकजण येथे उपस्थित आहेत. त्यांच्यापैकी न्यायमूर्ति सुब्रह्मण्य अय्यर हेच फक्त येथे अनुपस्थित आहेत. त्यांच्या-विषयी मी अत्यंत कृतज्ञ आहे. अंतर्दृष्टीची दैवी देणगी त्यांना लाभलेली आहे. या आयुष्यांत मला लाभलेल्या अत्यंत विश्वासू मित्रांपैकी ते एक आहेत. ते एक खरे मित्र असून भारताचे खरे सुपुत्र आहेत. असो. सर्वधर्म परिषद सुरू होण्याच्या कित्येक महिने आधी मी अमेरिकेंत जाऊन पोहोचलों होतो. माझ्याजवळ फारच थोडें द्रव्य होतें व तें लवकर खर्च होऊन गेलें. हिवाळा आला व माझ्याजवळ तर उन्हाळ्यांत उपयुक्त असेच पातळ कपडे होते. त्या कडक थंडीच्या दिवसांत काय करावें तें सुचेना, कारण रस्त्यांतून भिक्षा मागावी तर तुरुंगाचा रस्ता धरावा लागला असता.

त्या वेळीं अखेरचे थोडे डॉलर माझ्याजवळ शिल्लक होते. मीं मद्रासमधील माझ्या मित्रांना तार पाठविली. हें थिअॅसॉफिस्टांना समजलें तेव्हा त्यांच्यापैकी एकाने लिहिलें, “आता हा सैतान मरणार आहे; ईश्वराने आमचें रक्षण केलें.” हें काय माझा मार्ग मोकळा करणें झालें ? याचा मीं उल्लेखहि केला नसता, परंतु माझ्या देशबांधवांनो, तुम्हीं ही गोष्ट मला बोलायला लावली. गेलीं तीन वर्षे या गोष्टीबद्दल मी अवाक्षर बोललों नव्हतां. त्या बाबतींत मीं मौन पाळलें; पण आज ही गोष्ट बाहेर पडली. हें एवढ्यावरच थांबलें नाही. सर्व-धर्मपरिषदेंत कांही थिअॅसॉफिस्ट मला भेटले, त्यांच्यांत मिसळण्याचा व त्यांच्याशीं बोलण्याचा मीं प्रयत्न केला. त्यांच्या चेहऱ्यावरील तिरस्काराची भावना मला आठवते. ‘हा क्षुद्र प्राणी देवतांच्या या मेळाव्यांत कशाला आला आहे’ असें जणु त्यांना म्हणावयाचें होतें. सर्वधर्मपरिषदेंत माझा नांवलौकिक झाल्यावर माझ्यापुढे मोठेंच कार्यक्षेत्र

निर्माण झालें. पण प्रत्येक कार्याच्या वेळीं थिऑ-
 सॉफिस्ट लोकांनी माझे पाय ओढण्याचा प्रयत्न
 केला. माझ्या व्याख्यानांना थिऑसॉफिस्टांनी उप-
 स्थित राहूं नये असा आदेश देण्यांत आला, कारण
 त्यामुळे त्यांना सोसायटीची सहानुभूति गमवावी
 लागली असती. त्यांच्या गुप्त (Esoteric) विभा-
 गाच्या नियमानुसार जो मनुष्य या विभागाचें
 अनुयायित्व पत्करतो त्याने कुथुमी व मोरिया
 यांच्याकडूनच उपदेश घेतला पाहिजे. अर्थात् हा
 उपदेश त्यांचे पृथ्वीवरील प्रतिनिधि श्री. जज् व
 श्रीमती वेझंट यांच्याकडूनच घेतला पाहिजे. म्हणून
 या गुप्त विभागाचें अनुयायित्व स्वीकारणें म्हणजे
 आपलें स्वातंत्र्य गमावण्यासारखेंच आहे. अर्थात्च
 मी हें मान्य करणें शक्य नव्हतें; एवढेंच नव्हे तर
 जो मनुष्य हें मान्य करील त्याला मी कांही हिंदु
 म्हणणार नाहीं. श्री. जज् यांच्याबद्दल मला मोठा
 आदर वाटतो. ते एक साधे, सज्जन, मोकळ्या
 मनाचे असे थोर गृहस्थ होते व त्यांना थिऑ-

साँफिस्ट लोकांतील आदर्श व्यक्ति म्हणून मानतां येईल. त्यांच्या व श्रीमती बेझंट यांच्यामधील मतभेदांवर टीका करण्याचा मला अधिकार नाही, कारण ते दोघेहि 'माझा महात्मा जें सांगतो तेंच बरोबर आहे' असें मानतात. यांत नवल असें की दोघांचाहि महात्मा एकच आहे. सत्य काय तें ईश्वरालाच ठाऊक. निवाडा करणारा तोच आहे; व दोन्ही बाजू समान असतांना एकाच बाजूकडे झुकून मत देण्याचा कोणालाच अधिकार नाही. याप्रमाणे त्यांनी अमेरिकेंत सर्वत्र माझ्यासाठी मार्ग मोकळा केला !

ते थिअँसाँफिस्ट माझ्या विरुद्ध असलेल्या ख्रिस्ती मिशन-यांना जाऊन मिळाले. या मिशनरी लोकांनी माझ्याविरुद्ध कल्पनातीत खोटचानाट्या कंड्या पिकविल्या. शहरांशहरांतून त्यांनी माझ्या चारित्र्यावर शिंतोडे उडविले; तेथे तर मी एकाकी व मित्रहीन होतो. त्यांनी प्रत्येक घरांतून मला हुसकून लावण्याचा, व माझा मित्र बनलेल्या प्रत्येकाला शत्रु

वनविण्याचा प्रयत्न चालविला. त्यांनी माझी उपास-
मार करण्याचा यत्न केला, आणि मला हें सांग-
ण्यास दुःख होतें की, माझ्या स्वतःच्या एका देश-
बांधवाने माझ्याविरुद्ध वरील कृत्यांत भाग घेतला.
हे गृहस्थ भारतामधील एका सुधारक पक्षाचे पुढारी
आहेत. हे सद्गृहस्थ रोज प्रचार करीत असतात
की 'भारतांत ख्रिस्त आले आहेत.' खरोखर ख्रिस्त
हे भारतांत काय अशा मार्गाने येतील? भारतांत
सुधारणा घडविण्याचा हाच मार्ग आहे काय?
आणि ह्या सद्गृहस्थांना मी लहानपणापासून
ओळखतो, ते माझे फार घनिष्ठ मित्र होते. पुष्कळ
दिवसांपासून कोणत्याहि भारतीयानीं माझी भेट
झाली नव्हती, म्हणून त्यांना पाहून मला फार
आनंद झाला. पण त्यांच्यापासून मला ही अशा प्रका-
रची वागणूक मिळाली. ज्या दिवशीं सर्वधर्म-
परिषदेंत माझी प्रशंसा झाली, ज्या दिवशीं शिकागो
येथे मी लोकप्रिय झालों त्याच दिवसापासून त्यांची
वागणूक बदलली आणि सर्वप्रकारें माझे अनिष्ट

करण्याचा त्यांनी गुप्तपणे अटोकाट प्रयत्न चालविला. भारतांत ख्रिस्त काय अशाच मार्गाने येतील? वीस वर्षे ख्रिस्तांच्या पायाशीं बसून त्यांनी हेच पाठ घेतले काय? आमचे थोर सुधारक असें सांगतात की ख्रिस्ती राज्यामुळे व ख्रिस्ती धर्मांमुळे भारतीय लोकांचा उद्धार होणार आहे. हें साधण्याचा मार्ग हाच आहे काय? खरोखर ते गृहस्थ जर याचें उदाहरण असतील तर फारशी आशा बाळगण्याचें कारणच नाही.

मो आपणांस आणखी दोन शब्द सांगतो. समाज-सुधारकांच्या एका मुखपत्रांत मीं वाचलें की त्यांनी मला शूद्र म्हटलें आहे, आणि 'शूद्राला संन्यासी होण्याचा काय अधिकार' असा प्रश्न त्यांनी विचारला आहे. त्याला माझे उत्तर असें की ज्याच्या पायावर 'यमाय धर्मराजाय चित्रगुप्ताय वै नमः' असें म्हणून ब्राह्मण फुलें वाहतात आणि ज्याचे वंशज शुद्ध क्षत्रिय आहेत त्या महापुरुषाच्या कुळांत माझा जन्म झाला. तुमच्या पुराणग्रंथांवर तुमचा

विश्वास असेल तर या तथाकथित सुधारकांना सांगा की माझ्या पूर्वजांनी भारताच्या निम्म्या भागावर कित्येक शतके राज्य केले आहे व त्यांची अन्य सेवाहि महशूर आहे. माझ्या जातीचा विचार करावयाचा नसेल तर भारतांतील आधुनिक सभ्यता कितीशी शिल्लक उरेल? एकट्या बंगाललाच माझ्या जातीने सर्वश्रेष्ठ तत्त्वज्ञ, सर्वश्रेष्ठ कवि, सर्वश्रेष्ठ इतिहासकार, सर्वश्रेष्ठ पुराणवस्तुसंशोधक व सर्वश्रेष्ठ धर्मप्रचारक दिले आहेत. माझ्या जातीनेच भारताला सर्वश्रेष्ठ आधुनिक शास्त्रज्ञ दिला आहे. या निंदकांना आपला इतिहास थोडातरी कळावयास हवा होता. त्यांनी तीन वर्णांचा अभ्यास करावयास हवा होता. म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांना संन्यास घेण्याचा अधिकार आहे व या त्रैवर्णिकांना वेदाध्ययनाचा सारखाच अधिकार आहे हे त्यांना कळले असते. हे मी सहज ओघाने आले म्हणून सांगितले. मी याचा केवळ उल्लेख केला, पण त्यांनी मला शूद्र म्हटले याचे मला मुळीच

दुःख वाटत नाही, माझ्या पूर्वजांनी गरिबांवर जे अत्याचार केले त्याचें हें किंचित् प्रायश्चित्त असेल. मी चांडाल असतो तर त्याचा मला अधिक आनंद वाटला असता, कारण मी त्या थोर ब्राह्मणाचा (भगवान श्रीरामकृष्णांचा) शिष्य आहे की ज्याला चांडालाचें घर स्वच्छ करण्याची इच्छा झाली होती. अर्थात्च त्या व्यक्तीने त्यांना तसें करूं दिलें नाही. ब्राह्मण संन्याशाने येऊन आपलें घर स्वच्छ करावें हें त्या व्यक्तीला योग्य कसें वाटेल ? म्हणून हे संन्यासी अपरात्रीं उठत व गुप्तपणें त्या चांडालाच्या घरांत शिरून त्याचा संडास साफ करीत व तेथील जागा आपल्या लांब केसांनी पुसत; आणि हें कार्य त्यांनी कित्येक दिवस केले, कारण त्यांना सर्वांचे सेवक बनावयाचें होते. त्या महापुरुषाचे पाय मीं आपल्या मस्तकावर धारण केले आहेत. तेच माझा आदर्श आहेत. याच आदर्श पुरुषाचें अनुकरण करण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे. सर्वांचा सेवक बनून हिंदु आपला उद्धार करूं

इच्छितो. हिंदूंनी अशा प्रकारें सर्वसामान्य जनतेचा उद्धार करावा, विदेशी पद्धतीचें साहाय्य त्यांनी घेऊं नये. पाश्चात्य सभ्यतेच्या सान्निध्यांत वीस वर्षे राहून माणसाचा स्वभाव कसा बनतो याचें उदाहरण पाहा. आपला मित्र लोकप्रिय होत आहे म्हणून व तो आपल्या द्रव्यप्राप्तीच्या आड येत आहे असें वाटल्यामुळे हा माणूस आपल्या स्वतःच्या मित्रालाहि परदेशांत उपासमारीने मारून टाकूं इच्छितो. दुसऱ्या बाजूला माझ्या आदर्श महा-पुरुषाचें उदाहरण पाहा. शुद्ध, प्राचीन, भारतीय हिंदुधर्माचा जीवनावर काय परिणाम होतो याचें तें उदाहरण आहे. आमच्या सुधारकांपैकी एखाद्याने तरी या प्रकारचें जीवन जगून दाखवावें, त्याने चांडालांचीहि प्रत्यक्ष सेवा करून दाखवावी. मग मीं त्याच्या पायाशीं बसून कांही शिकेन, तत्पूर्वी नाहीं. बडबडीच्या खंडोगणती पोकळ शब्दांपेक्षा अल्पशा प्रत्यक्ष आचरणाचें मोल केव्हाहि जास्तच असतें.

आता मद्रासमधील सुधारक संस्थांकडे वळतो. त्यांनी मोठ्या सहृदयतेने मला वागविले. त्यांनी गोड शब्दांत मला दिलासा दिला. बंगालमधील सुधारक व मद्रासमधील सुधारक यांच्यांत मोठा फरक आहे असे त्यांनी मला सांगितले व मला ते पटलेहि. तुम्हांला मी पुष्कळ वेळां सांगितलेले आठवत असेल की सध्या मद्रास येथील परिस्थिति अत्यंत चांगली आहे. बंगालप्रमाणे क्रिया व प्रतिक्रिया यांच्या गोंधळांत ते सांपडले नाही. येथे सावकाश पण निश्चितपणे प्रगति होत आहे; येथे विकास होत आहे, केवळ प्रतिक्रिया नव्हे. बंगालमधे पुष्कळ बाबतींत कांही अंशीं पुनरुत्थान झाले आहे खरे, पण मद्रासमधे नैसर्गिक रीतीने विकास घडून येत आहे. म्हणून दोन्ही प्रांतांतील लोकांमध्ये असलेला जो फरक येथील सुधारक दाखवीत असतात तो मला मान्य आहे. पण त्यांच्याशीं माझा जो मतभेद आहे तो त्यांनी ध्यानीं घेतलेला दिसत नाही. या सुधारकांच्या कांही संस्था, मी त्यांच्यांत

सामील व्हावें म्हणून मला धाक दाखवीत आहेत. त्यांनी असा प्रयत्न करावा ही फार विचित्र गोष्ट आहे. ज्याने चौदा वर्षे साक्षात् उपासमारीला तोंड दिलें, उद्याचें अन्न कोठे मिळेल, उद्या निजायला जागा कोठे मिळेल अशा विवंचना ज्याने सोसल्या त्याला भिवविणें इतकें सोपें नाही. पुढील जेवण कुठून मिळेल याची कांहीच शाश्वती नसतांना व जवळ प्रायः कांहीहि कपडे नसतांना, जिथे पारा शून्याच्या खाली तीस अंश उतरतो अशा अत्यंत कडक थंडीच्या ठिकाणीं राहण्याची ज्याने हिंमत केली त्याला भारतांत भिवविणें इतकें सोपें नाही. मी त्यांना प्रथम हें सांगेन की माझा स्वतःचा कांही दृढ निश्चय आहे, मला थोडाफार अनुभवहि आलेला आहे आणि जगाला देण्यासाठी माझ्याजवळ कांही संदेश आहे, आणि मी तो भवितव्याची चिंता न करतां, निर्भयपणें जगाला सांगणार आहे. सुधारकांना मला हें सांगावयाचें आहे की त्या सर्वांपेक्षा मी अधिक सुधारक आहे. त्यांना लहान-

लहान सुधारणा घडवावयाच्या आहेत, तर मला मुळापासून सुधारणा हव्या आहेत. आमचा मतभेद सुधारणेच्या पद्धतीबद्दल आहे. त्यांची पद्धति विध्वंसक आहे, तर माझी रचनात्मक आहे. माझा सुधारणेवर विश्वास नाही, विकासावर आहे. स्वतः ईश्वराची जागा घेऊन, समाजाला 'या मार्गाने जा, त्या मार्गाने जाऊं नका' असे आदेश मला द्यावयाचे नाहीत. रामाच्या सेतूवर अल्पशी वाळू आणून टाकणाऱ्या खारीप्रमाणे मला व्हावयाचे आहे. माझी भूमिका ही अशी आहे. या अद्भुत राष्ट्र-यंत्राने अनेक युगे कार्य केले आहे. राष्ट्रजीवनाची ही अद्भुत सरिता आपणांसमोर वाहत आहे. ती चांगली आहे की वाईट आहे व तिने कोणत्या दिशेने वाहावे हे कुणास कळणार आणि कोण सांगू शकणार? नव्या-जुन्या हजारो प्रकारच्या घटनांनी तिला विशिष्ट गति मिळत आहे; त्यामुळे कधी ती सावकाश वाहते, तर कधी ती द्रुत गतीने वाहू लागते. या गतीचे नियंत्रण कोण करणार? कर्तव्य

करीत राहणें व फलाची अपेक्षा न ठेवणें हेंच आपलें काम, असें गीता आपल्याला सांगते. राष्ट्र-जीवनाच्या पुष्टीसाठी ज्या गोष्टी आवश्यक आहेत त्या तुम्ही त्याला द्या, पण त्याचा विकास मात्र त्याच्या स्वतःच्या प्रकृतीनुसार होईल, त्यावर कुणाला नियंत्रण ठेवतां येणार नाही. आपल्या समाजांत पुष्कळ दोष आहेत; तसेच ते इतर प्रत्येक समाजांतहि आहेत. येथे विधवांच्या अश्रूंनी भूमि भिजत असेल, तर पार्श्चात्य देशांत अविवाहित स्त्रियांच्या दुःखपूर्ण सुस्कान्यांनी वातावरण भरलेलें आहे. येथे दारिद्र्यच थैमान घालीत आहे, तर तिकडे उपभोगाच्या अतिरेकाने पार्श्चात्यांना जीवनाचा वीट येत आहे. येथे अन्नाच्या अभावीं लोक आत्महत्या करतात, तर तेथे खायला अत्यधिक अन्न असल्यामुळे लोक आत्महत्या करतात. दुःख हें सर्वत्र आहे, तें अंगीं मुरलेल्या नित्याच्या संधिवातासारखें आहे. आपण पायांतून त्याला घालविलें तर तो मस्तकाकडे जातो, तेथून

घालविण्याचा प्रयत्न केला तर तो आणखी कोठे-तरी उत्पन्न होतो. आपण त्याला फक्त एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी घालवू शकतो, इतकेंच. हे बालकांनो, दुःखावर वरवरचे उपाय योजणे हा कांही खरा मार्ग नव्हे. आपलें तत्त्वज्ञान सांगतें की चांगलें व वाईट यांची युति नित्याची असून तीं दोन्हीं एकाच नाण्याच्या दोन बाजूंप्रमाणे आहेत; एकाचा तुम्हीं स्वीकार केल्यास दुसऱ्याचाहि तुम्हांला स्वीकार करावाच लागेल. सागरांतील लाट इतरत्र होणाऱ्या पोकळीमुळेच उत्पन्न होत असते. एवढेंच नव्हे, तर सर्व जीवनच दुःखमय आहे. श्वासोच्छ्वास करित असतांहि कित्येक सूक्ष्म जंतु प्राणास मुक्त असतात. अन्नाचा एखादाहि घास, कुणाच्या तरी तोंडांतून तो काढून घेतल्या-शिवाय खातां येत नाही. हा सृष्टीचा नियम आहे, हा तत्त्वज्ञानाचा सिद्धान्त आहे. म्हणून आपण हें समजून घेतलें पाहिजे की वाईट गोष्टींचा प्रतिकार केवळ बाह्य प्रयत्नांनी होणार नाही, तर त्यासाठी

आपण आपलें मानसिक परिवर्तन घडवून आणलें पाहिजे. आपण कितीहि मोठ्या गप्पा मारल्या तरी आपण हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे की समाजांतील दोष दूर करावयाचे असल्यास हें कार्य प्रत्यक्षपणें न करतां लोकांना शिक्षण देऊन तें अप्रत्यक्षपणें केलें पाहिजे. समाजांतील दोष दूर करण्यासंबंधीचें हें तत्त्व प्रथम आपण समजून घेतलें पाहिजे. आणि हें तत्त्व समजून घेऊन आपण अधिक शांत बनलें पाहिजे, आपल्या रक्तांतील अविचारीपणा घालविला पाहिजे. जगाचा इतिहास आपल्याला शिकवितो की जेथे जेथे अशा अविचारी सुधारणा करण्याचा यत्न झाला तेथे तेथे त्यांचा हेतु पूर्णपणें निष्फळ झाला. अमेरिकेंत गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी जें युद्ध झालें तेवढें मोठें आंदोलन, माणसाचें स्वातंत्र्य व हक्क प्रस्थापित करण्याकरिता कुठेहि झालेलें दिसत नाही. तुम्हांला त्यासंबंधी माहिती आहेच. आणि त्याचे काय परिणाम झाले ? गुलामगिरी नष्ट होण्यापूर्वी

गुलामांची जी अवस्था होती तिच्या शतपट ती आज वाईट आहे. पूर्वी निदान हे विचारे निग्रो लोक कुणाची तरी मालमत्ता होते व त्या नात्याने तरी त्यांची काळजी घेतली जात असे, व त्यामुळे ते सुरक्षित असत. आज ते कोणाचीच मालमत्ता नाहीत. त्यांच्या जिवांना कांही किंमत नाही. क्षुल्लक कारणासाठी त्यांना जिवंत जाळलें जात आहे. त्यांना गोळ्या घालून मारलें जात आहे आणि तरीहि त्यांना मारणाऱ्यांना कायद्याचा कांहीहि अंकुश नाही, कारण ते 'निगर' आहेत, त्यांना मनुष्यहि मानलें जात नाही, पशुसुद्धा नाही. आणि हा सर्व कायद्याने समाजातील वाईट गोष्टी एकदम नष्ट केल्याचा परिणाम आहे, हें अविचाराचें फळ आहे. एखादी चांगली गोष्ट घडवून आणण्यासाठी-सुद्धा अविचाराने केलेल्या चळवळीविरुद्ध इतिहासाची ही साक्ष आहे. मीं हें पाहिलें आहे. माझा अनुभव मला हेंच सांगत आहे. म्हणून लोकांची निंदा करणाऱ्या कोणत्याहि समितीच्या कार्यात मी

भाग घेऊं शकत नाहीं. निंदा कां करावयाची ? प्रत्येक समाजांत वाईट गोष्टी आहेत हें प्रत्येकास माहित आहे. आजकालचें लहान मूलसुद्धा हें जाणतें. तें देखील व्यासपीठावर उभें राहून हिंदु समाजांतील भयानक दोषांचा पाढा वाचूं शकेल. कोणताहि अशिक्षित परस्थ जगभर भटकून येथे येतो, रेल्वेने प्रवास करतां करतां अर्धवट असें कांहीतरी घाईने वरपांगी पाहतो व मग भारतांतील दोषांवर विद्वत्तापूर्ण व्याख्यानें झोडतो. आमच्या समाजांत दोष आहेत हें आम्हांसहि मान्य आहे. प्रत्येकाला दोष दाखवितां येतील, पण मानव-जातीचा मित्र तोच की जो हे दोष दूर करण्याचा मार्ग दाखवितो. तत्त्वज्ञ व बुडणारा मुलगा यांची गोष्ट तुम्हांला ठाऊक असेलच. तो तत्त्वज्ञ त्या बुडणाऱ्या मुलाला गंभीरपणें उपदेश करीत असतां तो मुलगा ओरडून म्हणाला, “मला प्रथम पाण्यांतून वर काढा, मग मी तुमचा उपदेश ऐकेन.” तद्वत्च आमचे लोक म्हणत आहेत, “आम्हीं

व्याख्यानें खूप ऐकलीं आहेत, संस्थाहि खूप पाहिल्या आहेत, वृत्तपत्रें हवीं तेवढीं वाचलीं आहेत, पण आम्हांला हात देऊन वर काढूं शकणारी व्यक्ति कोठे आहे ? आम्हांवर खरेंखुरें प्रेम करणारी व्यक्ति कुठे आहे ? आम्हांबद्दल सहानुभूति असणारी व्यक्ति कोठे आहे ? अहो, अशाच मनुष्याची आज गरज आहे. नेमक्या याच बाबतींत या सुधारकांशीं माझा मोठा मतभेद आहे. जवळजवळ शंभर वर्षे ते येथे सुधारणेची चळवळ चालवीत आहेत. अतिशय निंदेने व शिव्याशापांनी भरलेलें वाङ्मय निर्माण करण्याव्यतिरिक्त त्यांनी काय चांगलें साधलें आहे ? ईश्वरकृपेने ह्या चळवळी झाल्या नसत्या तर बरें झालें असतें ! त्यांनी सनातनी लोकांवर कठोर प्रहार केले, त्यांचा धक्कार केला, त्यांना शिव्या दिल्या; अखेर या सनातन्यांनीहि त्याच भाषेंत त्यांचा समाचार घेतला. याचा परिणाम असा झाला की प्रत्येक प्रांतीय भाषेंत असें वाङ्मय निर्माण झालें की जें पाहून

अवघ्या समाजाने, अवघ्या देशाने शरमेने मान खाली घालावी. ही काय सुधारणा झाली? यामुळे राष्ट्राला वैभव प्राप्त होईल काय? हा दोष कुणाचा ?

आणखी एका महत्त्वाच्या गोष्टीचा विचार आपण करावयास हवा. भारतांत आपल्यावर नेहमी राजांनी राज्य केलें आहे आणि राजांनीच सर्व कायदे केले आहेत. आता ते राजे गेले व या बाबतींत मार्ग दाखविणारे कोणी राहिलें नाही. सरकार कांही करणार नाही, कारण त्याला लोकमताचा कल पाहून आपलें धोरण ठरवावें लागतें. प्रभावी, दृढ असें लोकमत तयार होण्यास मोठा कालावधि लागतो. असें लोकमत तयार झाल्यावर मगच लोक स्वतःचे प्रश्न सोडवूं शकतील. तोंवर आपल्याला थांबलें पाहिजे. म्हणून सामाजिक सुधारणेच्या सर्व प्रश्नांचें स्वरूप हें असें आहे : सुधारणा हवी असणारे लोक कोठे आहेत ? त्यांना प्रथम तयार करा. असले लोक कोठे आहेत ? अल्पसंख्य लोकांचा

जुलूम हा जगांतील सर्वांत भयंकर असा जुलूम आहे. दोषांची जाणीव मूठभर लोकांनाच झाल्याने सर्व राष्ट्र क्रियाशाली होणार नाही. आपलें राष्ट्र क्रियाशील कां नाही? प्रथम राष्ट्र सुशिक्षित करा, कायदे बनवूं शकतील असे लोक तयार करा, मग कायदे आपोआप बनतील. ज्या सत्तेच्या अनुमोदनाने कायदे निर्माण होतील अशी सत्ता प्रथम निर्माण करा, मग कायदे आपोआप निर्माण होतील. राजे तर इतिहासजमा झाले, आता जिच्या आधारे नवीन कायदे होतील अशी लोकसत्ता कोठे आहे? तिचा विकास घडवून आणा. म्हणून सामाजिक सुधारणेसाठीहि लोकांना शिक्षण देणें आवश्यक आहे. तें प्राथमिक असें कार्य आहे, आणि तें पूर्ण होईपर्यंत आपल्याला वाट पाहावी लागेल. गेल्या शतकांत सामाजिक सुधारणेच्या ज्या चळवळी झाल्या त्यांच्यापैकी अधिकांश केवळ शोभेच्या ठरल्या. या सर्व चळवळी पहिल्या दोन वर्णांशींच संबंधित राहिल्या, इतर वर्णांशीं त्यांचा संबंधहि

आला नाही. विधवाविवाहासंबंधीच्या चळवळीचा भारतांतील सत्तर टक्के स्त्रियांशीं कांही संबंध नाही. असल्या सर्व चळवळी भारतांतील उच्चवर्णीयांपुरत्याच मर्यादित असतात. आणि ही गोष्ट लक्षांत ठेवा की हे उच्चवर्णीय लोक सर्वसामान्य जनतेला शिक्षणापासून वंचित ठेऊन तिच्याच पैशाच्या बळावर सुशिक्षित झालेले असतात. या उच्चवर्णीयांनी स्वतःचें घर स्वच्छ ठेवण्यासाठीच सर्व प्रयत्न केले. पण ही कांही सुधारणा नव्हे. सुधारणेच्या बाबतींत प्रत्येक गोष्टीच्या मुळाशीं जाऊन तुम्हीं विचार केला पाहिजे. यालाच मी 'मुळापासून सुधारणा' असें नांव देतो. मुळाशीं अग्नि प्रज्वलित करा व अधिकाधिक वर येऊन त्याला पसरूं द्या, म्हणजे भारतीय राष्ट्र निर्माण होईल. या प्रश्नाची सोडवणूक वाटते तेवढी सोपी नाही, कारण तो फार व्यापक असा प्रश्न आहे. घाई करून उपयोग नाही. लक्षांत ठेवा की ही समस्या आपल्या देशांतील सुज्ञ लोकांना शेकडो

वर्षापासून माहीत आहे.

आजकाल बौद्ध धर्माचे गोडवे गाण्याची प्रथाच सुरू झाली आहे. बौद्ध धर्मातील अज्ञेयवादाबद्दल विशेषतः दक्षिण भारतांत बरेंच ऐकू येतें. पण या लोकांना याची कल्पनाहि नाही की आज आपली जी अवनति झालेली दिसत आहे ती बौद्ध धर्माचीच देणगी आहे. बौद्धधर्माने हा वारसा आपल्यासाठी मागे ठेवला आहे. बौद्ध धर्माच्या उत्कर्षापाकर्षाचा ज्यांनी कधीच अभ्यास केलेला नाही अशा लोकांच्या लेखनांत तुम्हांला आढळेल की गौतम बुद्धांनी शिकविलेली अपूर्व नीति व त्यांचें लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्व यांमुळेच बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला. मला गौतम बुद्धांबद्दल परम आदर वाटतो. पण माझे हे शब्द आपण ध्यानांत ठेवा की बौद्ध धर्माचा प्रसार हा गौतम बुद्धांचीं तत्त्वे व त्यांचें श्रेष्ठ व्यक्तिमत्त्व यांमुळे जितका झाला नाही तितका तो बौद्धांनी उभारलेलीं मंदिरें, त्यांनी निर्मिलेल्या मूर्ति व त्यांनी लोकांसमोर ठेवलेलीं अवडंबरयुक्त अनुष्ठानें

यांच्यामुळे झाला. अशा रीतीने बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला. लोक ज्यांत आहुति देत अशीं घरांघरांतील छोटीं यज्ञकुंडें या प्रचंड मंदिरांसमोर व अवडंबर-युक्त अनुष्ठानांसमोर टिकूं शकलीं नाहीत. पण कालान्तराने हीं सर्व अनुष्ठानें अवनत होऊन त्यांनी बीभत्स रूप धारण केलें. त्यांत एवढी घृणास्पद विकृति निर्माण झाली की तिचें वर्णन मी श्रोतृ-वर्गापुढे करूं शकत नाहीं. परंतु ज्यांना ती पाहावयाची असेल त्यांनी नानाप्रकारचें शिल्प असलेलीं दक्षिण भारतांतील प्रचंड मंदिरें पाहावींत, म्हणजे त्यांना या विकृतीचा कांही अंश दिसेल. बौद्धांकडून आपल्याला मिळालेला वारसा हा असा आहे.

नंतर थोर सुधारक शंकराचार्य व त्यांचे अनुयायी यांचा उदय झाला. त्या वेळेपासून आजपावेतो शेकडो वर्षे भारतीय समाजाला मूळच्या शुद्ध वेदान्त-धर्माकडे परत नेण्याचें कार्य चालूं आहे. या सुधारकांना समाजांत असलेल्या दोषांची पूर्ण जाणीव

होती तरी त्यांनी त्यांचा धक्कार केला नाही. ते कधीच असे म्हणाले नाहीत की, 'तुमच्याजवळ असलेले सर्व कांही वाईट आहे, व तुम्ही तें सर्व टाकून द्या.' ते असें कधीहि म्हणू शकणार नाहीत. आज मीं असें वाचलें कीं माझे मित्र श्री बॅरोज म्हणाले, "ख्रिस्ती धर्माने रोमन व ग्रीक धर्माचा प्रभाव तीनशे वर्षांत नाहीसा केला." ज्याने युरोप, ग्रीस व रोम पाहिले आहेत तो असें कधीच म्हणणार नाही. रोमन व ग्रीक धर्माचा प्रभाव प्रॉटेस्टंट देशांतहि आज पुरेपूर दिसून येतो. फक्त नांवें बदललीं आहेत—जुनीं दैवतें नव्या ख्रिस्ती पेहरावांत आलीं आहेत, त्यांनी त्यांचीं नांवें बदलून टाकलीं आहेत. ग्रीक व रोमन देवी 'मेरी' बनल्या व ग्रीक व रोमन देव 'संत' बनले. विधिअनुष्ठानांना नवा साज देण्यांत आला. 'पाँटिफेक्स मॅक्झिमस' हें जुनें नांवसुद्धा जसेंच्या तसें राहिलें. म्हणून बदल हे एकदम घडून येत नसतात. शंकराचार्यांना हें ठाऊक होतें; रामा-

नुजाचार्यांनाहि हें माहीत होतें. अतएव त्यांच्यापुढे एकच उपाय होता, तो म्हणजे प्रचलित धर्माला सर्वोच्च ध्येयाकडे सावकाशपणें घेऊन जाणें. त्यांनी जर दुसरा मार्ग अवलंबिला असता, अर्थात् त्यांनी जर सर्वकांही एकदम बदलून टाकण्याचा प्रयत्न केला असता तर ते दांभिक ठरले असते, कारण त्यांच्या धर्मचिं मूलभूत तत्त्व क्रमविकास हें आहे. निरनिराळ्या अवस्थांतून आत्मा सर्वोच्च ध्येयाकडे जात असतो, म्हणून या सर्व अवस्था उपयुक्त व आवश्यकच आहेत. मग त्यांचा धिक्कार कोण करूं शकणार ?

मूर्तिपूजा करणें चूक आहे असें म्हणण्याची आजकाल टूमच निघाली आहे; कांहीहि विचार न करतां प्रत्येकजण ही गोष्ट मान्य करीत असतो. एके काळीं मलाहि तसें वाटत होतें, पण या चुकीची भरपाई करण्यासाठी मला, ज्याने मूर्तिपूजेद्वारा सर्वकांही प्राप्त केलें अशा एका महापुरुषाच्या पायाशीं बसून ज्ञान प्राप्त करून घ्यावें लागलें. मी

भगवान श्रीरामकृष्णांविषयी बोलत आहे. मूर्ति पूजेमधून श्रीरामकृष्णांसारखे महात्मे निर्माण होत असतील तर तुम्ही कशाची निवड कराल? --सुधारकांच्या मार्गाची की मूर्तिपूजेची? याचें उत्तर मला हवें आहे. भगवान श्रीरामकृष्णांसारखे महात्मे उत्पन्न होत असतील तर आणखी हजारो मूर्तीची पूजा करा, ईश्वर तुम्हांला साहाय्य करो. अशीं उदात्त जीवनें कोणत्याहि मार्गाने तुम्ही निर्माण करा. तरीहि मूर्तिपूजेचा धिक्कार होतच आहे; कां तें कोणास ठाऊक नाही. कांही शतकां-पूर्वी यहूदी वंशांतील एका मनुष्याने मूर्तिपूजेचा धिक्कार केला होता म्हणून तुम्ही तसें करतां की काय? पण त्याने मूर्तिपूजेचा धिक्कार केला होता याचा अर्थ हाच की त्याने स्वतःच्या मूर्तीव्यतिरिक्त इतरांच्या मूर्तींचा धिक्कार केला होता. 'कोणत्याहि सुंदर रूपांत वा प्रतीकांत ईश्वराची कल्पना करणें फार वाईट आहे, तें मोठे पाप आहे' असें तो यहूदी माणूस म्हणाला. पण दोन देवदूत एका

पेटीच्या दोन्ही बाजूस आहेत व वर एक मेघ आहे अशा रूपांत ईश्वराची कल्पना केल्यास ती मात्र पवित्रांतील पवित्र होय ! जर ईश्वर कबूतराच्या रूपांत येत असेल, तर तें पवित्र आहे, पण तोच गाईच्या रूपांत येत असेल तर ती मात्र मूर्तिपूजकांची खुळचट समजूत आहे व तिचा धिक्कार केला पाहिजे ! अशी ही जगाची रीत आहे. म्हणून कवि म्हणतात, “ आपण सर्व मानव किती मूर्ख आहोंत ! ” एकमेकांच्या कल्पना समजून घेणें, परस्परांच्या दृष्टीने पाहणें ही किती अवघड गोष्ट आहे ! मानवाच्या उन्नतीच्या मार्गातील ही मोठीच धोंड आहे. द्वेष आणि मत्सर, युद्ध व कलह यांचें हें मूळ आहे. बालकांनो, प्रौढ शिशूंना, तुम्ही कधी मद्रास शहराच्या बाहेर पडलां नाहीत, आणि तरी तुम्ही, ज्यांच्या पाठीशीं हजारो परंपरा आहेत त्या तीस कोटी लोकांना तुमच्या नवीन कायद्यां-प्रमाणे वागण्याचा आदेश देऊं इच्छितां ? तुम्हांला याची कांहीच लाज वाटत नाही काय ? या भयंकर

दोषापासून दूर राहा, प्रथम तुम्ही स्वतःच शिका. अश्रद्ध बालकांनो, तुम्ही कागदावर चार ओळी लिहिल्या व एखाद्या मूर्खाने तुमच्यासाठी त्या छापून प्रसिद्ध केल्या, म्हणून तुम्ही स्वतःला जगाचे मार्गदर्शक समजतां काय ? तुमचें मत हें भारतांतील लोकमत ठरेल काय ? मद्रासच्या समाजसुधारकांना मला हें सांगावयाचें आहे की त्यांच्याविषयी मला मोठा आदर व प्रेम आहे. त्यांचें थोर मन, त्यांचें देशप्रेम आणि गरीब व पीडित यांच्याविषयीची त्यांची आस्था पाहून मला त्यांच्याविषयी प्रेम वाटते. परंतु बंधुप्रीतीने त्यांना मी हें सांगूं इच्छितों की त्यांनी अनुसरलेला मार्ग बरोबर नाही. शंभर वर्षे अवलंबिली गेलेली ही त्यांची पद्धत अयशस्वी ठरली आहे. आपण एखादी नवी पद्धत योजून पाहूं या.

भारताला कधीतरी सुधारकांची उणीव पडली आहे काय ? आपण भारताचा इतिहास पाहिला आहे काय ? रामानुजाचार्य कोण होते ? शंकरा-

चार्य कोण होते ? गुरु नानक कोण होते ? चैतन्य महाप्रभु कोण होते ? कबीर व दादू हे कोण होते ? भारताच्या आकाशांत अत्युज्ज्वल ताऱ्यांप्रमाणे एकामागून एक चमकून गेलेले हे सर्व महान् उपदेशक कोण होते ? रामानुजाचार्यांना दलितवर्गाबद्दल कळवळा वाटत नव्हता काय ? त्यांनी आयुष्यभर चांडाळांनासुद्धा आपल्या पंथांत घेण्याचा प्रयत्न केला नाही काय ? मुसलमानांनादेखील आपल्या पंथांत सामावून घेण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला नाही काय ? गुरु नानकांनी हिंदु व मुसलमान दोघांशींही विचारविनिमय करून एक नवी घडी बसविण्याचा प्रयत्न केला नाही काय ? त्या सर्वांनी प्रयत्न केले आणि त्यांचें कार्य अजून सुरू आहे. फरक हाच की त्या सर्वांच्या कार्यांत हल्लीच्या सुधारकांप्रमाणे अवडंबर नव्हतें. आजच्या सुधारकांप्रमाणे त्यांच्या तोंडीं शिव्याशाप नव्हते, त्यांच्या तोंडीं केवळ आशीर्वाद होते. त्यांनी कधी धिक्कार केला नाही. समाजाचा नेहमी विकास झाला पाहिजे

असें त्यांनी लोकांना सांगितलें. भूतकाळाकडे दृष्टि टाकून ते म्हणत, “हिंदूनो, तुम्हीं जें कांही केलें तें चांगलेंच केलें, पण बंधूनों, आता आपण अधिक चांगलें कार्य करूं या.” “तुम्ही दुष्ट आहांत व तुम्हांला चांगले व्हावयाचें आहे” असें ते कधी म्हणाले नाहीत. “तुम्ही चांगले आहांतच; आता अधिक चांगले व्हा” असें ते म्हणत. या दोन विधानांमध्ये मोठाच फरक आहे. आपल्या प्रकृति-धर्मानुसारच आपण विकास साधला पाहिजे. विदेशी संस्थांनी आपल्यावर लादलेल्या जीवनपद्धतीनुसार जीवन घडविणें व त्यांच्या कार्यपद्धतीनुसार कार्य करणें निष्फळ आहे, अशक्य आहे. आम्हांला मारून झोडून, जबरदस्तीने वळण लावून इतर राष्ट्रां-सारखें बनविणें अशक्य आहे याबद्दल मी ईश्वराला घन्यवाद देतो. इतर जातींच्या सामाजिक संस्थांचा मी धिक्कार करीत नाहीं. त्यांच्यासाठी त्या ठीक असतील, पण आपल्यासाठी त्या ठीक नाहीत. त्यांना जें उपकारक असेल तें आम्हांला विषतुल्य

ठरू शकते. प्रथम आपण ही गोष्ट शिकली पाहिजे. आपल्याहून भिन्न अशीं त्यांचीं शास्त्रें, त्यांच्या संस्था व त्यांच्या परंपरा यांमधूनच त्यांची सध्याची जीवनपद्धति व कार्यपद्धति परिणत झाली आहे. आपल्या पाठीशीं आपली वेगळी परंपरा आहे, आपलें हजारों वर्षांचें कर्म आहे. म्हणून आपण स्वाभाविकपणें आपल्याच पद्धतींनी कार्य करूं शकूं. आणि आपल्याला तशाच प्रकारें कार्य केलें पाहिजे.

मग कार्य करण्याची माझी योजना कोणती ?

प्राचीन महापुरुषांच्या मार्गदर्शनानुसार कार्य करणें ही माझी योजना आहे. मीं त्यांच्या कार्याचा अभ्यास केला आहे व त्यांनी कोणत्या पद्धतीने कार्य केलें हें ईश्वराच्या कृपेने मीं शोधून काढलें आहे. ते समाजाचे थोर निर्माते होते. त्यांनी समाजाला सामर्थ्य, पावित्र्य व जीवनशक्ति देण्याचें महान् कार्य केलें. त्यांनी अपूर्व असें कार्य केलें आहे. आपल्यालाहि तसेंच अपूर्व कार्य करावयाचें आहे. परिस्थितींत बदल झाला आहे, आणि म्हणून

आपल्या कार्यपद्धतींतसुद्धा आपण किंचित् बदल केला पाहिजे, इतकेच. व्यक्तीप्रमाणेच प्रत्येक राष्ट्राचे एक विशिष्ट जीवनध्येय असते, ते त्याच्या जीवनाचे केंद्र असते. हें ध्येय त्याच्या जीवनरूपी संगीतांतील मुख्य सुराप्रमाणे असते व इतर सर्व गोष्टी गौण सुरांप्रमाणे या मुख्य सुराशीं सुसंवाद साधित असतात. एखाद्या राष्ट्राची—उदाहरणार्थ इंग्लंडची—जीवनशक्ति राजकीय सत्तेत साठलेली असते. दुसऱ्या एखाद्या राष्ट्राची जीवनशक्ति विभिन्न कलांमध्ये सामावलेली असते, इत्यादि इत्यादि. पण भारतांत धर्म हेंच राष्ट्रीय जीवनाचे केंद्र आहे. राष्ट्रजीवनाच्या संगीताचा तो मुख्य सूर आहे. जर एखाद्या राष्ट्राने आपलें जीवनतत्त्व बाजूस सारण्याचा प्रयत्न केला—शतकानुशतकांच्या परंपरांमुळे त्याच्या जीवनाला जी दिशा लाभलेली आहे ती सोडून देण्याचा जर त्याने प्रयत्न केला व त्यांत जर तें यशस्वी झालें तर त्या राष्ट्राचा मृत्यु ओढवेल. म्हणून तुम्ही जर धर्माला बाजूला सारून राज-

कारण, समाजकारण किंवा आणखी कांहीतरी जीवनाचें केंद्र म्हणून किंवा राष्ट्राची जीवनशक्ति म्हणून स्वीकाराल तर त्याचा परिणाम हा होईल की तुमचा पूर्णपणें नाश होऊन जाईल. हा नाश जर टाळावयाचा असेल तर तुम्हांला प्रत्येक गोष्ट, तुमची जीवनशक्ति जो धर्म त्याच्या आधारेच केली पाहिजे. तुमच्या राष्ट्राचा कणा जो धर्म तोच तुमच्या सर्व संवेदनांचा व भावनांचा आधार असला पाहिजे. समाजजीवनावर होणारे प्रत्यक्ष परिणाम दाखविल्याशिवाय अमेरिकन लोकांना मला धर्माचें ज्ञान देतां आलें नाही याचा मला अनुभव आहे. वेदान्तामुळे घडूं शकणारे आश्चर्यकारक राजकीय बदल सांगितल्याविना इंग्लंडमध्ये मी धर्म समजावूं शकलों नाहीं. त्याचप्रमाणे भारतांतहि नवीन समाजपद्धति आध्यात्मिक जीवनाला कितपत साहाय्यभूत ठरूं शकेल हें दाखवूनच समाजसुधारणांचा प्रचार करावा लागेल; आणि राजकीय तत्त्वे शिकवितांनाहि तीं राष्ट्राच्या आध्यात्मिक

गरजा कितीशा भागवूं शकतील हें दाखवावें लागेल. प्रत्येक मनुष्याला स्वतःचा मार्ग निवडून घ्यावा लागतो; हीच गोष्ट राष्ट्रालाहि लागू आहे. आपण आपली निवड कित्येक शतकांपूर्वी केली आहे, तिला आता आपण चिकटून राहिलें पाहिजे. आणि कोणत्याहि दृष्टीने पाहिलें तरी ही निवड कांही वाईट नाही. या जगांत जडाऐवजी चैतन्याचा विचार करणें, माणसाऐवजी ईश्वराचा विचार करणें ही निवड काय वाईट आहे ? परलोकावर दृढ श्रद्धा, या जगाविषयी वितृष्णा, त्यागाची तीव्र भावना, ईश्वर व अमर आत्मा यांच्यावर दृढ विश्वास हीं सारीं तुमच्या ठायीं आहेत. तीं टाकून देण्याचें तुमच्यापैकी कोणालाहि मी आव्हान देतो. तुम्हांला तें शक्य नाही. कांही काळ जडवादी होऊन व जडवादाविषयी बोलून तुम्ही मला फसविण्याचा प्रयत्न करूं शकाल, पण तुमचा स्वभाव मला माहीत आहे. मीं जर तुम्हांला चांगल्या रीतीने धर्म समजावून सांगितला तर तुम्ही तात्काळ

अत्यंत आस्तिक होऊन जाल. तुम्ही आपला स्वभाव कसा पालटू शकाल ?

म्हणून भारतामधील प्रत्येक सुधारणेसाठी धार्मिक स्वरूपाची चळवळ प्रथम हातीं घेतली पाहिजे. भारतामधे समाजवादी किंवा राजकीय कल्पनांचा पूर वाहविण्यापूर्वी प्रथम या भूमींत आध्यात्मिक विचारांचा पूर वाहवून द्या. आपलें पहिलें कार्य हें आहे की, आपलीं उपनिषदे, आपलीं पुराणें व आपलीं अन्य शास्त्रें यांच्यामधे पडून राहिलेलीं आश्चर्यकारक सत्यें या ग्रंथांतून बाहेर काढून, मठांमधून, अरण्यांमधून विशिष्ट संप्रदायामधून बाहेर काढून सर्व देशभर पसरविलीं पाहिजेत, म्हणजे तीं एखाद्या वणव्याप्रमाणे देशाच्या चारी दिशांना पसरतील, हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत व सिंधूपासून ब्रह्मपुत्रेपर्यंत अखिल देश तीं भरून टाकतील. प्रत्येकाने तीं सत्यें ऐकलीं पाहिजेत, कारण आपल्या शास्त्रांत सांगितलें आहे की 'प्रथम आपण सत्याचें श्रवण केलें पाहिजे,

मग त्यावर मनन केले पाहिजे आणि मग त्याचा ध्यास घेतला पाहिजे ” लोकांना प्रथम हीं सत्यें ऐकूं द्या आणि जो कोणी लोकांना आपल्या शास्त्रांमधील हीं महान् सत्यें ऐकवील त्याचें तें कर्म सर्वांत श्रेष्ठ व सर्वांत चांगलें म्हणावें लागेल. आपले महर्षि व्यास म्हणतात, “कलियुगांत एकच कर्म शिल्लक आहे. यज्ञ व कठोर तपस्या आज उपयोगाच्या नाहीत. आज दान हेंच एकमात्र कर्म उरलें आहे.” आणि या दानांमधे धर्मचिं दान व आध्यात्मिक ज्ञानाचें दान हें सर्वोच्च दान आहे; भौतिक ज्ञानाचें दान हें दुय्यम प्रतीचें दान आहे; यानंतरचें दान आहे जीवदान व चौथें दान आहे अन्नदान. असा हा क्रम आहे. आपल्या या समाजाची आश्चर्यकारक दानशील वृत्ति पाहा ! या अत्यंत गरीब देशांत दिल्या जाणाऱ्या दानाकडे पाहा ! येथील लोक इतके आतिथ्यशील आहेत की या देशांत कोणताहि माणूस जवळ कांहीहि न बाळगतां उत्तरेपासून दक्षिणेपर्यंत प्रवास करूं शकतो. तो

जेथे जेथे जाईल तेथे तेथे लोक त्याला आपला मित्र मानून, त्या त्या प्रदेशांत मिळत असलेल्या उत्तम वस्तूंनी त्याचें स्वागत करतील. आणि या देशांत जोंपर्यंत घरांत भाकरीचा एखादाहि तुकडा शिल्लक असेल तोंपर्यंत कोणताहि भिकारी उपाशी मरणार नाही.

या दानशील भूमींत पहिल्या प्रकारचें दान अर्थात् आध्यात्मिक ज्ञानाचें दान देण्यांत, त्याचा प्रसार करण्यांत आपण आपली शक्ति उपयोगांत आणूं या. आणि हा प्रसार भारतापुरताच मर्यादित न ठेवतां तो सर्व जगभर केला पाहिजे. ही तर आपली परंपरा आहे. भारतीय विचार भारताबाहेर गेले नाहीत असें जे म्हणतात, व भारताबाहेर प्रचार करणारा मी पहिलाच संन्यासी आहे असें जे सांगत आहेत, त्यांना आपला स्वतःचा इतिहास माहीतच नाही असें म्हटलें पाहिजे. ही गोष्ट तर वारंवार घडली आहे. जेव्हा जेव्हा जगाला आवश्यकता वाटली, तेव्हा तेव्हा या आध्यात्मिकतेच्या

चिरंतन प्रवाहाने अवघें जग व्यापून टाकलें. राजकीय ज्ञानाचा प्रसार तुतारीच्या नादाने व सैन्याच्या संचालनाने होत असेल, लौकिक व सामाजिक ज्ञान बंदुका व शस्त्रें यांनी प्रसृत होत असेल, परंतु ज्याप्रमाणे दंव हें न दिसतां, न ऐकूं येतां शांतपणें पडतें व गुलाबांचे ताटवे फुलवितें त्याप्रमाणे आध्यात्मिक ज्ञानाचें दान शांतपणेंच दिलें जाऊं शकतें. भारताने जगाला आध्यात्मिक ज्ञानाचें हें दान वारंवार दिलें आहे. जेव्हा जेव्हा एखादी जयिष्णु जात निर्माण होऊन तिने जगांतील राष्ट्रांना एकत्र आणलें, जेव्हा जेव्हा तिने विभिन्न देशांना जोडणारे वाहतुकीचे मार्ग निर्माण केले तेव्हा तेव्हा भारताने लगेच त्या सर्व देशांना आपल्या आध्यात्मिक ज्ञानाचा पुरवठा करून जगाच्या उन्नतीला हातभार लावला. बुद्धांच्या जन्माच्या शेकडो वर्षे आधी ही घटना घडली आणि तिच्या खुणा आजहि चीन, आशियामायनर व मलाया द्वीपकल्प या ठिकाणीं आढळतात. जेव्हा

त्या ग्रीक जगज्जेत्याने तत्कालीन ज्ञात जग एकत्र आणलें तेव्हाहि हीच घटना घडली; तेव्हाहि भारतांतील आध्यात्मिक ज्ञानाचा पूर सर्वत्र पसरला आणि ज्या सभ्यतेचा पाश्चात्यांना आज गर्व वाटतो ती त्या पुराचीच अवशिष्ट खूण आहे. आज तीच संधि पुन्हा प्राप्त होत आहे; पूर्वी कधीहि एकत्र आणले गेले नव्हते इतके देश ब्रिटिश सत्तेने एकत्र जोडले आहेत. त्यांनी निर्माण केलेल्या वाहतुकीच्या मार्गांनी व साधनांनी जगाचीं दूर-दूरचीं टोके जोडलेलीं आहेत. इग्रजांच्या अपूर्व बुद्धीमुळे जग पूर्वी कधीहि नव्हतें एवढें एकत्र जोडलें गेलें आहे. मानवजातीच्या इतिहासांत पूर्वी कधीहि नव्हतीं इतकीं व्यापारी केंद्रे आज निर्माण झालीं आहेत, आणि लगेच भारताने जागृत होऊन आपलें आध्यात्मिक ज्ञान, कळत वा नकळत जगाला देण्यास सुरुवात केली आहे. तयार असलेल्या मार्गांनी आता तें ज्ञान जगाच्या प्रत्येक भागांत जाऊन पोहोचेल. मी अमेरिकेला गेलों हें कांही

माझे वा तुमचें कार्य नव्हे. भारताचें भवितव्य साकार करणाऱ्या ईश्वराचें तें कार्य आहे. तो माझ्यासारख्या आणखी शेकडो लोकांना जगांतील सर्व देशांत पाठवील. जगांतील कोणतीहि शक्ति या गोष्टीला प्रतिबंध करूं शकणार नाही. तुम्हांला हें कार्य केलेच पाहिजे. आपल्या धर्माच्या प्रचारासाठी तुम्हीं बाहेर गेलेच पाहिजे; जगांतील प्रत्येक देशांत तुम्हीं प्रचार केला पाहिजे. जगांतील सर्व लोकांना तुम्हीं आपला धर्म शिकविला पाहिजे, प्रथम आपण हेंच कार्य केले पाहिजे. आध्यात्मिक ज्ञानाचा प्रचार केला की त्याबरोबरच, आवश्यक असलेले लौकिक व अन्य प्रकारचे ज्ञान आपोआपच येईल; पण धर्माला वगळून जर तुम्ही लौकिक ज्ञानाचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न कराल तर मी तुम्हांला स्पष्ट सांगतो की भारतांत तुमचे हे प्रयत्न फुकट जातील, लोकांवर त्यांचा कांहीच प्रभाव पडणार नाही. एवढा मोठा बौद्ध धर्म भारतांत अयशस्वी झाला याचेंहि कांही अंशीं हेंच कारण होतें.

म्हणून, माझ्या मित्रांनो, आपल्या शास्त्रांतील सत्यांचा भारतांत व भारताबाहेर प्रसार करण्याकरिता तरुण प्रचारकांना शिक्षण देणाऱ्या संस्था आपल्या देशांत सुरू करण्याचीं माझी योजना आहे. माणसें हवीं आहेत, माणसें हवीं आहेत. इतर सर्व कांही आपोआप जुळून येईल, परंतु सशक्त, उत्साही, श्रद्धावान व निष्कपट अशीं तरुण माणसें हवीं आहेत. असे शंभर तरुण मिळाले तरी सर्व जगांत क्रांति घडवितां येईल. अन्य सर्व गोष्टींपेक्षा दृढ निश्चयाचें बळ अधिक असतें. दृढ निश्चय हा ईश्वरापासून प्राप्त होत असल्यामुळे त्याच्यापुढे सर्वकांही विनम्र झालेंच पाहिजे. विशुद्ध मनाने केलेला दृढ निश्चय हा सर्वशक्तिमान असतो. तुमचा यावर विश्वास नाही काय ? आपल्या धर्मांतील या महान् सत्यांचा सर्व जगांत प्रसार करा, जग त्यांची वाट पाहत आहे. शतकानुशतकें लोकांना मानवाच्या हीनतेचे सिद्धान्त शिकविण्यांत येत आहेत. त्यांना सांगण्यांत येत आहे की, 'तुम्ही

सर्वजण कुचकामाचे आहांत.' समग्र जगांतील सर्व-सामान्य लोकांना 'तुम्ही मानव नाही' असे सांगितले जात आहे. शेकडो वर्षे त्यांना एवढे भिवविण्यांत आले आहे की ते आता जवळजवळ पशु बनले आहेत. आत्म्याविषयीचे विचार श्रवण करण्याची त्यांना कधीच संधि मिळालेली नाही. त्यांना आत्म्याविषयीचे विचार ऐकू द्या. क्षुद्रांत क्षुद्र असलेल्या व्यक्तींतहि आत्मा आहे हे त्यांना कळू द्या. ज्याला जन्म नाही व मृत्यु नाही, ज्याला तलवार कापू शकत नाही, अग्नि जाळू शकत नाही वा वारा सुकवू शकत नाही, जो अविनाशी, अनादि, अनंत, शुद्ध, सर्वशक्तिमान् व सर्वव्यापी आहे असा आत्मा प्रत्येकाच्या ठायीं विद्यमान आहे हे त्यांना कळू द्या. त्यांना आत्मविश्वास वाटू द्या. तुम्ही आणि इंग्रज यांच्यांत कशामुळे फरक आहे? त्यांना स्वतःच्या धर्मचिं श्रेष्ठत्व व कर्तव्याविषयीची जाणीव इत्यादींविषयी बोलू द्या, पण मला हा भेद कशामुळे आहे हे कळले आहे; भेद यामुळे आहे की

इंग्रज माणसाच्या ठायीं आत्मविश्वास आहे आणि तुमच्या ठायीं तो नाही. आपण इंग्रज आहोंत आणि म्हणून आपण सर्वकांही करूं शकतो असा त्याला आत्मविश्वास वाटत असतो. त्यामुळे आंत वसत असलेला ईश्वर जागा होतो आणि तो इंग्रज माणूस हवें तें करूं शकतो. 'तुम्ही कांहीच करूं शकणार नाही' असें तुम्हांला नेहमी शिकविण्यांत आलें आहे आणि त्यामुळे तुम्ही दिवसेंदिवस कुचकामाचे बनत आहांत. आपल्याला सामर्थ्य हवें आहे. म्हणून आत्मविश्वास असूं द्या. आपण दुर्बल झालों आहोंत म्हणून आपल्यांत गूढवाद गुप्त विद्या इत्यादि गोष्टी शिरल्या आहेत. त्या भय उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी आहेत. त्यांच्यांत कांही मोठीं सत्यें असतीलहि, पण त्यांच्यामुळे आपला नाश झाला. आपले मज्जातंतु शक्तिसंपन्न करा. आपल्याला लोखंडी स्नायु व पोलादी मज्जातंतु हवे आहेत. आपण पुष्कळ दिवस रडलों. आता रडणें पुरें, आता आपल्या पायावर उभे राहा व मनुष्य बना. आप-

ल्याला मनुष्य बनविणारा धर्म हवा आहे. आपल्याला मनुष्य बनविणारे सिद्धान्त हवे आहेत. मनुष्य निर्माण करणारे सर्वांगीण शिक्षण आपल्याला हवे आहे. आणि सत्याची कसोटी पुढीलप्रमाणे आहे; आपल्याला जें कांही शरीराने, मनाने व आध्यात्मिकदृष्ट्या दुर्बल करीत असतें त्याचा विषाप्रमाणे त्याग करा; त्यांत कांही जीवनदायी तत्व नाही, तें सत्य असू शकत नाही. सत्य आपल्याला सामर्थ्यसंपन्न करतें. सत्य म्हणजे पावित्र्य, सत्य म्हणजे ज्ञान; सत्यामुळे बल प्राप्त झालेंच पाहिजे, सत्यामुळे ज्ञान व उत्साह यांचा संसार झालाच पाहिजे. गूढवादांत थोडेंबहुत सत्य असलें तरी साधारणतः त्यामुळे दुर्बलता उत्पन्न होते. विश्वास ठेवा, मीं याचा आयुष्यभर अनुभव घेऊन हाच निष्कर्ष काढला आहे. मीं भारतभर सचार केला, येथील प्रत्येक गुहा शोधली व हिमालयांतहि वास्तव्य केले. ज्यांनी संपूर्ण जीवन हिमालयांत घालविलें असे लोक मला माहीत आहेत. हे सर्व अनुभव घेऊन

मी या निष्कर्षाप्रत येऊन पोहोचलों आहे की या गूढवादामुळे दौर्बल्य येते. माझे माझ्या राष्ट्रावर प्रेम आहे. तुमची अधिक अधोगति मला पाहवणार नाही. तुम्ही अधिक दुर्बल झालेले मला पाहवणार नाही. म्हणून तुमच्या कल्याणाकरिता, सत्याकरिता व माझ्या समाजाची अधिक अधोगति होऊं नये याकरिता मला तुम्हांला आवर्जून सांगितलेंच पाहिजे की 'आता थांबा, आणखी अवनति करून घेऊं नका.' दुर्बल करणारा गूढवाद टाकून देऊन बलिष्ठ व्हा. आपल्या उपनिषदांकडे परत चला, त्यांत तेजस्वी, शक्तिदार्या असें तत्त्वज्ञान साठवलेलें आहे. दुर्बल करणाऱ्या या गूढ गोष्टींपासून दूर राहा. उपनिषदांचें हें तत्त्वज्ञान अंगिकारा. या जगांतील महान् सत्यें हीं अगदी सरळ, सोपीं अशीं असतात. आपलें अस्तित्व आपल्याला जसें सहज कळतें तशींच हीं सत्यें सहज कळण्यासारखी असतात. उपनिषदांतील सत्यें तुमच्यासमोर आहेत, तीं ग्रहण करा, तीं प्रत्यक्ष कर्तव्य उतरवा, आणि

मग भारताचा उद्धार अवश्य होईल.

आणखी एक गोष्ट सांगून मी आपलें भाषण संपवीन. लोक देशभक्तीविषयी बोलत असतात. देशभक्तीवर माझा विश्वास आहे. तिच्यासंबंधी माझाहि एक आदर्श आहे. महान् कार्य करावयाचें असेल तर त्यासाठी तीन गोष्टी आवश्यक असतात. प्रथमतः हृदयाची तळमळ हवी. बुद्धि वा तर्क यांत काय आहे? तर्क आपल्याला किंचित् पुढे घेऊन जातो व नंतर त्याची गति कुंठित होते. परंतु हृदयांतूनच स्फूर्ति मिळते. प्रेम हें अशक्य गोष्टींना शक्य करते; जगांतील सर्व रहस्यें प्रेमाने उलगडतात. म्हणून माझ्या भावी सुधारक मित्रांनो, भावी देशभक्तांनो, तुमच्या हृदयांत तळमळ असूं द्या. तुमच्या हृदयांत तळमळ आहे काय? देवतांचे व ऋषींचे लाखो वंशज आज पशुतुल्य बनले आहेत हें बघून तुमच्या हृदयाला पीळ पडतो काय? कोट्यवधि लोक आज भुकेने तडफडत आहेत, नव्हे, शेकडो वर्षांपासून ते तसे तडफडत आहेत हें बघून

तुमच्या हृदयाला घरें पडतात काय ? आपला देश अज्ञानाच्या काळचाकुट्ट मेघांनी झाकाळून गेला आहे हें बघून तुमचें हृदय पिळवटून निघतें काय ? त्यामुळे तुम्ही अस्वस्थ झालां आहांत काय ? त्यामुळे तुमची झोप उडाली आहे काय ? ही तीव्र भावना तुमच्या नसानसांतून शिरली आहे काय ? तुमच्या रक्तांत ती भिनून तुमच्या हृदयस्पंदनांशीं ती एकरूप झाली आहे काय ? तिने तुम्हांला अक्षरशः वेड लावले आहे काय ? देशाच्या दुर्दशेच्या या चिंतेने तुम्हांला पूर्णपणें ग्रासून टाकले आहे काय ? या चिंतेने ग्रासल्यामुळे तुमचा नांवलौकिक, तुमची पत्नी, तुमचीं मुलें, तुमची संपत्ति, इतकेंच नव्हे तर तुमचें स्वतःचें शरीर, या साऱ्यांचा तुम्हांला विसर पडला आहे काय ? तुमची अशी अवस्था झाली आहे काय ? देशभक्त होण्याची ही पहिली पायरी आहे—अगदी पहिलीच पायरी आहे. तुमच्यापैकी पुष्कळांना माहीत आहे की, मी सर्वधर्म-परिषदेकरिता अमेरिकेस गेलों नव्हतां, तर माझ्या

देशबांधवांविषयीची ही तीव्र भावना माझ्या हृदयांत मूळ धरून होती. एखाद्या भुताप्रमाणे ती माझ्या मानगुटीस वसली होती. मीं बारा वर्षे भारतभर प्रवास केला, पण माझ्या देशबांधवांकरिता कांही कार्य करण्याचा उपाय न सापडल्यामुळे मी अमेरिकेस गेलों, त्या वेळीं जे लोक मला जाणत होते त्यांना ठाऊक आहे. या सर्वधर्मपरिषदेची चिंता कोणाला होती? माझ्याच रक्ताच्या माझ्या देशबांधवांची सारखी दुर्दशा होत होती. त्याची चिंता वाहणारे कोण होते? म्हणून लक्षांत ठेवा की देशभक्त होण्याची पहिली पायरी ही अशी आहे.

समजा की देशाविषयी तुमच्या हृदयांत तळमळ आहे. पण केवळ व्यर्थ बोलण्यांत शक्ति खर्च न करतां आपल्या देशबांधवांची दुर्दशा थांबविण्याकरिता तुम्हीं कांही प्रत्यक्ष मार्ग शोधून काढला आहे काय? लोकांना शिव्याशाप देण्याऐवजी तुम्ही त्यांना खरोखर कांही मदत करूं शकतां काय? त्यांना या जीवन्मृत अवस्थेंतून बाहेर काढण्याकरिता

आणि त्यांच्या या दुःखांत त्यांचें सान्त्वन करण्या-
करिता तुमच्याजवळ गोड शब्द आहेत काय ? देश-
भक्त होण्याची ही दुसरी पायरी आहे.

पण केवळ एवढेंच पुरेसें नाही. पर्वतप्राय
विघ्नांना तोंड देतां येईल असा दृढनिश्चय तुमच्या
ठायीं आहे काय ? सर्व जग हातीं खड्ग घेऊन
तुमच्याविरुद्ध उभें झालें तरीहि तुम्हांला जें सत्य
वाटतें तें करण्याचें धैर्य तुमच्यांत आहे काय ?
तुमची पत्नी, तुमचीं मुलें यांनी विरोध केला,
तुमची सर्व संपत्ति गेली, तुमचा नावलौकिक गेला
तरीहि तुम्ही दृढ राहाल काय ? अशा परिस्थितींत
देखील तुम्ही आपल्या ध्येयाचा पाठपुरावा करीत
धीराने वाटचाल करीत राहाल काय ? राजा
भर्तृहरि यांनी म्हटलें आहे — “नीतिनिपुण महात्मे
निंदा करोत वा स्तुति करोत, लक्ष्मी येवो वा
कोठेहि जावो, मरण आज येवो वा युगानंतर येवो,
धैर्यवान पुरुष तोच की जो सत्याच्या मार्गापासून
किंचित् देखील ढळत नाही.” तुमच्या ठायीं अशी

चिकाटी आहे काय ? देशभक्त होण्याची ही तिसरी पायरी आहे. तुमच्या ठायीं या तीन गोष्टी असतील तर तुमच्यापैकी प्रत्येकजण अचाट कामें करील. मग तुम्हांला वृत्तपत्रांत लिहिण्याचें प्रयोजन नाही, व्याख्यानें देण्याचें कारण नाही; तुमच्या मुखावरच अपूर्व तेज विलसेल. तुम्ही गुहेंत राहत असलां तरीं तुमचे विचार खडकाच्या भिंती भेदून बाहेर पडतील. तुमच्या विचारांना योग्य आधार न मिळाल्यास ते कदाचित् शेकडो वर्षे स्पंदनांच्या रूपांत जगभर फिरत राहतील व शेवटीं त्यांना योग्य मेंदूचा आधार मिळतांच त्यांचें प्रत्यक्ष रूपांत कार्य सुरू होईल. विचारांचें, हृदयांतील कळकळीचें व हेतूंच्या विशुद्धतेचें सामर्थ्य हें असें आहे.

मीं तुमचा पुष्कळ वेळ घेतला असें मला वाटतें, पण फक्त आणखी एक गोष्ट मी तुम्हांला सांगतो. माझ्या देशबांधवांनो, माझ्या मित्रांनो, माझ्या संतानांनो, आपलें हें राष्ट्ररूपी जहाज लाखो जीवांना भवसागरांतून पार करण्याचें कार्य करीत

आलें आहे. गेलीं हजारो वर्षे या जहाजाने लक्षावधि जीवांना या सागराच्या पलीकडे नेऊन अमृतधामीं पोहोचविलें आहे. पण आज, कदाचित् आपल्या प्रमादामुळे हें जहाज थोडें नादुरुस्त झालें आहे, त्यांत कांही छिद्रे पडलीं आहेत. म्हणून तुम्ही त्याला शिव्याशाप देणार काय ? जगांत ज्याने आपल्या-साठी सर्वांहून अधिक कार्य केले त्याला तुम्हीं आता शिव्याशाप देणें योग्य होईल काय ? या राष्ट्ररूपी जहाजाला, आपल्या या समाजरूपी जहाजाला कांही छिद्रे पडलीं असतील, तर आपण, त्याच्या संतानानी तीं बुजवून टाकलीं पाहिजेत. हें कार्य आपल्या हृदयाचें रक्त देऊन आपण आनंदाने करूं या; आणि जर आपल्याला हें जमलें नाही तर मरण पत्करूं या. आपण आपल्या मेंदूचे गोळे करून त्यांनी या जहाजाचीं छिद्रे बुजवूं या, पण आपण त्याचा कधीहि धिक्कार करतां कामा नये. आपल्या या समाजाविरुद्ध एकहि कठोर शब्द बोलूं नका. त्याच्या प्राचीन महत्तेमुळे मी त्याच्यावर

प्रेम करतो. तुम्हां सर्वाबद्दल मला प्रेम वाटते, कारण तुम्ही देवांचीं तसेंच महिमाशाली पूर्वजांचीं लेकर आहांत. मग मी तुम्हाला शिव्याशाप कसा देईन ! कधीच नाहीं. तुमचें सर्वप्रकारें कल्याण होवो. माझ्या संतानांनो, माझ्या सर्व योजना तुम्हाला सांगण्याकरिता मी आलों आहे; तुम्हाला त्या मान्य होतील तर मी तुमच्याबरोबर कार्य करण्यास सिद्ध आहे. पण तुम्हाला जर त्या मान्य नसतील व तुम्ही माझा धिक्कार करून मला भारताबाहेर घालवून द्याल, तरी मी परत येऊन तुम्हाला सांगेन की, आपण सर्वजण बुडत आहोंत. तुमच्यापैकीच एक म्हणून मी तुमच्यामध्ये आलों आहे व आपण जर बुडून नष्ट होणार असलों तर, आपण सर्वजण मिळून बुडून जाऊं या, पण आपल्या तोंडांतून एकहि कटु शब्द कदापि बाहेर न पडो.

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळमत.

अनुक्रम

वि:

क्रमांक

श्री वि:

अत्यंत महत्त्वाचीं पुस्तके

श्रीरामकृष्ण-चरित्र

श्री. न. रा. परांजपे

महात्मा गांधी यांच्या प्रस्तावनेसह

सचित्र : आर्टपेपरच्या सुंदर तिरंगी जॅकेटसहित :

प्रथम भाग (चतुर्थ संस्करण), पृष्ठे ३५३; किं. ४.२५

द्वितीय भाग (तृतीय संस्करण), पृष्ठे ३४२; किं. ४.३७

श्रीरामकृष्ण-वचनामृत

संकलक--श्री. 'म' ऊर्फ महेंद्रनथ गुप्त

सचित्र : आर्टपेपरच्या सुंदर जॅकेटसहित : द्वितीय

संस्करण : पृष्ठे ५८१; किं. ५.५०

पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील जगन्मान्य विद्वानां-
पासून तो सर्वसामान्य धर्मपिपासु नरनारीपर्यंत सर्वांच्या
जीवनावर पडत असलेल्या ह्या 'वचनामृता'च्या सतत
वाढत्या प्रभावाकडे पाहिल्यास "हे वचनामृत कालें-
करून समस्त जगावर शांतीचा वर्षाव करणार आहे"
ह्या पूज्यपाद स्वामी विवेकानंदांच्या भविष्यवाणीची
सार्थकता पटू लागते.

श्रीरामकृष्ण आश्रम, धंतोली, नागपूर-१.

सुधारलेली नवीन आवृत्ति

स्वामी विवेकानंद यांचें चरित्र

आर्ट.पेपरचें सुंदर जॅकेट : डबल डेमी आकार : मोठा टाईप
दुसरी आवृत्ति : पृष्ठें ४६० : किं. ७.२५

“परतंत्र भारताला सचेतन करण्याच्या प्रचंड कार्यांत ज्या कांही महाभागांनी आपलें तन आणि मन शिणविलें, त्यांच्या नामावलींत स्वामी विवेकानंदांचा उल्लेख अग्र भागीं करावा लागेल. . . स्वामी विवेकानंदांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाची थोरवी पार्श्चात्य जगास अगदी सहजपणें पटवून दिली . . ग्रंथांतला प्रत्येक भाग जिवंत, स्फूर्तिदायक आणि वाचकाचें मन उत्साहाने भरून टाकणारा झाला आहे.”

--सकाळ

श्रीरामकृष्ण आश्रम, धंतोली, नागपूर-१.

श्रीरामकृष्ण-विवेकानंद साहित्य

रु न.पै.

१. स्वामी विवेकानंदांच्या सहवासांत—
श्री शरच्चंद्र चक्रवर्ती (संकलक) ४५०
२. साधु नागमहाशय-चरित्र २.००
३. हिमालयाच्या कुशींत-स्वामी अखंडानंद २.५०
४. स्वामी विवेकानंदांच्या आठवणी १.२५
५. श्रीरामकृष्ण-वाक्सुधा—
स्वामी ब्रह्मानंद द्वारा संकलित ०.६२

स्वामी विवेकानंदकृत योगावरील पुस्तके

६. ज्ञानयोग ४.००
७. राजयोग
(पतंजलींच्या योगसूत्रविवरणांसह) ३.००
८. कर्मयोग १.६२
९. भक्तियोग १.२५

स्वामी विवेकानंदकृत विविध विषयांवरील
लोकप्रिय पुस्तके

१०. बुद्धदेवांचा जगाला संदेश आणि इतर व्याख्याने	२.२५
११. स्वामी विवेकानंदांचीं पत्रे	४.७५
१२. दैवी वाणी (Inspired Talks)	२.७५
१३. भारतीय नारी	२.००
१४. वेदान्ताचे स्वरूप आणि प्रभाव	१.७५
१५. महापुरुषांच्या जीवनकथा	१.६२
१६. स्वामी विवेकानंदांशीं संवाद आणि संभाषणे	१.६०
१७. वेदान्त आणि जीवन	१.२५
१८. पूर्व आणि पश्चिम	१.२५
१९. सार्वजनीन धर्म : स्वरूप व साधना	१.००
२०. माझे गुरुदेव	०.६२
२१. शिकागो व्याख्याने	०.६२
२२. पुनर्जन्म आणि आत्म्याचे अमरत्व	०.६०
२३. हिंदू धर्माचे नव-जागरण	०.५६

२४. शिक्षण	०.५६
२५. पवहारी बाबा	०.५०

पाँकेट साइझ पुस्तकें

२६. विवेकानंद-वाणी—स्वामी विवेकानंद	०.९०
२७. माइया मोहिमेची योजना	०.५०
२८. माझे जीवन आणि कार्य	०.६५
२९. स्वामी विवेकानंद म्हणतात—	०.५०
३०. रामकृष्णसंघ—ध्येय व इतिहास— स्वामी तेजसानंद	०.७५

विस्तृत सूचीपत्राकरिता लिहा

श्रीरामकृष्ण आश्रम, धंतोली नागपूर—१.

REFBK-0012328

REFBK-0012328

बाराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्वयंसेवक.

अनुक्रमः

३४५.६४
१४४५

वि:

जी ए च

दिनांक

बो वि

१५/३/६३